

RECENZJE

Jerzy Pałosz, *Ten wspaniały strajk ludzkości, z dziejów żołnierzy frontu wschodniego Wielkiej Wojny*, Kraków 2018, Wydawnictwo Libron, ss. 282.

Badania naukowe dotyczące przebiegu I wojny światowej na ziemiach polskich – poza dziejami Legionów Polskich, nigdy nie cieszyły się w naszym kraju popularnością. Wynikało to z faktu, że działania zbrojne na froncie wschodnim nie okazały się decydujące dla ostatecznego wyniku wojny. Dla Polski o wiele ważniejsze były walki, które zmuszona była toczyć o swe istnienie i kształt granic w latach 1918–1921. To one były przedmiotem późniejszych analiz badawczych i dociekań naukowych. Pomimo, że w procesie odzyskiwania przez nasz kraj niepodległości Wielka Wojna z lat 1914–1918 odegrała niebagatelną rolę, to jednak nigdy nie zdobyła sobie należnego jej miejsca w polskiej historiografii.

Pierwsze publikacje opisujące poszczególne jej kampanie czy bitwy pojawiły się w Polsce jeszcze w okresie międzywojennym. Były one wydawane przez historyków pracujących w Wojskowym Biurze Historycznym i Wojskowym Instytucie Naukowo-Wydawniczym¹. O całościowe opracowanie historii Wielkiej Wojny z lat 1914–1918 pokusił się w tym czasie tylko Jan Dąbrowski². Było to jedyne osiągnięcie polskiej historiografii w tym zakresie. Bardziej zaawansowany krajowy czytelnik mógł też sięgnąć do publikacji niemieckojęzycznych³.

Po II wojnie światowej temat ten nadal nie cieszył się popularnością wśród polskich badaczy. Dużą rolę odegrał również nacisk ideologiczny i ukierunkowanie badań dziejów na walkę klas w służbie światowej rewolucji proletariackiej. Do 1989 roku można w tym zakresie odnotować nieliczne wyjątki: opracowania autorstwa Janusza Pajewskiego⁴ i Mariana Zgórniaka⁵. Dopiero od lat 90. XX wieku ilość powstających prac o Wielkiej Wojnie znacznie wzrosła, a do historyków zajmujących się tym tematem dołączyli Juliusz Bator⁶,

¹ Wojskowe Biuro Historyczne i Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy wydawały analityczne opracowania oparte na źródłach wojskowych dotyczące poszczególnych kampanii czy bitew. Seria *Studia z Wojny Światowej 1914–1918 r.* zawiera następujące pozycje: B. Zawadzki, 1924; J. Grobicki, 1930; E. Izdebski, 1931; T. Pawlik, 1932.

² J. Dąbrowski, 1937, J. Dąbrowski, 1977.

³ Mam tu na myśli dwa cykle wydawnicze: pod red. E. Glaise-Horstau, 1924–1930 oraz W. Beumelburga et al., 1930–1931.

⁴ J. Pajewski, 1956.

⁵ M. Zgórniak, 1987.

⁶ J. Bator, 2005.

Włodzimierz Borodziej i Maciej Górny⁷, Krzysztof i Piotr Ormanowie⁸ oraz Andrzej Chwalba⁹. Ich prace traktowały zarówno o całej Wielkiej Wojnie, jak i o wybranym jej odcinku – konkretnej operacji, kampanii, bitwie lub oblężeniu, zatem dominowało nastawienie na czystą historię militarną. Pojawiły się też, co warto podkreślić, opracowania specjalistyczne odnoszące się do kwestii pochówków żołnierskich¹⁰. Niektóre z tych publikacji traktowały o globalnej polityce zarówno przed, jak i w czasie trwania wojny, starając się opisać tło wydarzeń historycznych.

Uwaga wymienionych badaczy najczęściej koncentrowała się wokół przebiegu wojny w Galicji w latach 1914–1915. Popularnością cieszyły się tu zwłaszcza dwa wydarzenia – ofensywa gorlicko-tarnowska¹¹ oraz oblężenie twierdzy Przemyśl¹². Potem zainteresowanie tematem jakby się wyczerpywało. Rezonans wywołała dopiero przypadająca w 2014 roku setna rocznica wybuchu Wielkiej Wojny. Wydawnictwo Napoleon V wydało wówczas cały szereg publikacji zagranicznych na ten temat. Organizowane lokalnie obchody dowiodły jednak, że – poza terenami dawnej Galicji, pamięć o tym wydarzeniu jest wśród Polaków dość nikła. Główne kierunki badań nad Wielką Wojną raczej skupiają się bowiem wokół historii militarnej, rzadziej społecznej, sporadycznie zaś nad aspektami mikro historii danego regionu, czy konkretnego zagadnienia. Pewną nadzieję budziła ostatnio rocznica i obchody stulecia Odzyskania Niepodległości oraz potencjalne perspektywy ponownego zainteresowania wielkwojenną tematyką. Jednak były to nadzieje płonne. Reasumując, w porównaniu z krajami Europy Zachodniej nasza historiografia dotycząca Wielkiej Wojny jest bardzo uboga i niestety nic nie wskazuje, aby mogło się to w najbliższym czasie zmienić.

Z tym większym zainteresowaniem należy przyjąć recenzowaną książkę. Autor od lat zajmuje się badaniami dotyczącymi I wojny światowej. Jest to już jego druga publikacja traktująca o Wielkiej Wojnie¹³. Aktualna praca powstała we współpracy ze Stanisławem Baranem i Markiem Kiełtyką – cenionymi znawcami literatury niemiecko- i rosyjskojęzycznej, którzy pomogli Autorowi swoją fachową wiedzą i doświadczeniem w tłumaczeniu obcojęzycznych tekstów użytych w pracy.

⁷ W. Borodziej, M. Górny, 2014. Jak również: W. Borodziej, M. Górny, 2018.

⁸ K. Orman, P. Orman, 2008, oraz K. Orman, P. Orman, 2015.

⁹ A. Chwalba, 2014.

¹⁰ Tematyka cmentarna od lat cieszy się szerokim zainteresowaniem zwłaszcza na terenach dawnej Galicji, czego dowodem jest o wiele większa niż dotycząca innych regionów liczba publikacji na ten temat. Przykładowo: R. Broch, H. Hauptmann, 1918, oraz w przekładzie H. Szytka i J.P. Drogomir, 1994; O. Duda, 1995; J.P. Drogomir, 1999, 2002, 2005; na Podkarpaciu: J. Schubert, 2012; B. Uliasz, 2006; I. Zając, 2001. Na północ od Krakowa: zob. przypis nr 8 i 13; a także: U. Oettingen, 1988. Na terenach dawnego Królestwa Kongresowego: P. Budziński, 2017; P. Rozdźestwieński, J. Wojewoda, 2013; M. Dąbrowski, 2004; M. Karczewska, M. Karczewski, 2015; M. Karczewska, 2017.

¹¹ R. DiNaro, 2012; M. Łopata, K. Ruszała, M. Dziedziak, 2007–2011 (2008–2012)

¹² J. Błoński, 2011.

¹³ J. Pałosz, 2012.

W opisywanej publikacji Jerzy Pałosz, opierając się na licznych wspomnieniach i relacjach uczestników Wielkiej Wojny, zrekonstruował wielowątkowo ich codzienność na froncie. Wysiłek Autora jest tym godniejszy podkreślenia, że do tej pory nikt nie pokusił się o tego typu i tak wyczerpującą narrację¹⁴. Mimo że ten nurt badawczy nie jest nowy wśród historyków w naszym kraju, z pewnością opracowanie to należy uznać za pionierskie.

Trzeba przyznać, że zadanie, jakie postawił sobie Autor, nie było łatwe. Źródła wspomnieniowe i dzienniki z samej swej natury są subiektywne i mogą tworzyć finalnie fałszywy obraz. Zarazem jednak konfrontowanie ich z publikacjami tego samego typu, może pozwolić na odtworzenie pewnych norm zachowań i refleksji autorów, którzy znaleźli się w podobnych sytuacjach życiowych.

Warto pamiętać, że źródła te pokazują jedynie pewien odcinkowy obraz wydarzeń. Mimo to dopiero uchwycenie tego fragmentu wielkiej historii pozwala na odkrycie faktycznej ambiwalencji piękna i piekła wojny. Bohaterowie tego dramatu, ujawniając swe osobiste przeżycia, lęki, troski, przekonania i refleksje dają świadectwo ulotnym mikrowydarzeniom niezwykle istotnym dla zrozumienia szerszej całości. Jest to wartość sama w sobie.

Autor podzielił swoją pracę na cztery rozdziały, z których każdy obrazuje inną perspektywę frontowego życia żołnierzy i składa się od trzech do sześciu podrozdziałów. Praca jest zaopatrzona we wstęp otwierający zgłębianą problematykę oraz zakończenie, w którym dokonuje rekapitulacji tematu, formułując dalsze wnioski i potrzeby badawcze. Dodatkowo w książce zamieszczono kalendarium ważniejszych działań Wielkiej Wojny oraz aneksy.

We wstępie Autor umieścił uwagi metodologiczne dotyczące badania diariuszy i sposobu ich wykorzystania. Słusznie założył, że samoistne kopiowanie treści dzienników, mija się z celem, gdyż łatwiej byłoby wydać antologię żołnierskich wspomnień. W tym wypadku wyszedł jednak naprzeciw czytelnikowi, uzupełniając subiektywne przeżycia żołnierzy szerszą historyczną narracją. Cytowane fragmenty tekstów mają za zadanie potwierdzać jego tezy i przemyślenie wypracowane na podstawie szerszej bazy źródłowej.

Książka J. Pałosza ma konstrukcję problemową. Zastosowany zabieg ma przybliżyć czytelnikom kolejne etapy żołnierskiej wędrówki i związanych z nią doświadczeń, poczynając od powołania na front, aż do śmierci lub końca wojny i demobilizacji. Bohaterami są starannie wybrani żołnierze nie będący pochodzenia polskiego. Taki wybór sprawia, że obraz wojny na tych terenach jest ciekawszy, gdyż widziany oczami ludzi, którzy pierwszy raz stykają się z tymi ziemiami. Niestety, niezwykle ciężko jest opisać wszelkie problemy zauważone w poszczególnych rozdziałach i podrozdziałach, skupię się więc tylko na kilku wybranych.

Autor w rozdziale *Droga* poświęca miejsce m.in. problemowi zgonów i żołnierskich zaginięć widzianemu z perspektywy ich rodzin. Posłużył się tutaj

¹⁴ Jak dotychczas nie powstała komplementarna monografia na ten temat. Mimo tego warto wyróżnić kilka, które dotyczą omawianej tematyki: M. Baczkowski, K. Ruszała, 2016; K. Sierakowska, 2015.

m.in. aktami sądowymi z oddziałów Archiwum Narodowego w Krakowie i Kielcach, które wyraźnie wskazują, że znaczna część tych, którzy zwracali się o ustalenie losów swych najbliższych, nie umiała pisać ani czytać. Tej umiejętności nie posiadało też wielu żołnierzy, ponieważ nie było powszechnej edukacji. Dla ciekawości warto przypomnieć, że orzekano zgon, jeżeli osoba po dwóch latach od zakończenia wojny nie dawała znaku życia. Podrozdział jest tym bardziej godny uwagi, gdyż wykorzystane w nim źródła sądowej proweniencji nie były dotychczas użyte w szerszym kontekście tematu Wielkiej Wojny.

Godnym uwagi jest również podrozdział *Jak nakłonić do nienawiści*, swoista antyteza wojny. J. Pałosz przywołuje tu znane już z innych źródeł przykłady spontanicznych lokalnych porozumień zawieranych pomiędzy żołnierzami obu walczących stron, zwłaszcza w okresie Bożego Narodzenia czy też Wielkiej Nocy. W zamieszczonych tekstach źródłowych uderza pragmatyzm żołnierzy, którzy po długim pobycie na froncie, stęsknieni za domem rodzinnym, nie szukali już walki, a chwili na refleksję. Szansę na odpoczynek dawały im krótkotrwałe zawieszenia broni zawierane w celu usunięcia z pola walki zwłok poległych. Kierowano się tu głównie względami humanitarnymi i epidemicznymi. Interesujące jest także to, w jaki sposób dowódcy i oficerowie starali się zwalczać wszelkie przejawy apatii i defetyzmu w podległych sobie formacjach. Jedną z nich była – przypomniana przez J. Pałosza, taktyka gen. Karla Pflanzera-Baltina, który polegała na ciągłym angażowaniu żołnierzy w walkę, aby nie mieli czasu do rozważań nad sensem wojny. Omawiana tematyka pochówków żołnierskich z okresu Wielkiej Wojny jest zwłaszcza rozpowszechniona na terenach dawnej Galicji. Autor wpisuje się tutaj w dotychczasowe badania na ten temat, niejako uzupełniając je wspomnieniami żołnierzy.

W rozdziale trzecim: *Russische-Polen*, Autor przybliży spostrzeżenia żołnierzy dotyczące regionu, w którym przyszło im walczyć, w tym przypadku Kongresówki, nazywanej przez nich krajem *Russische-Polen*. Zwraca uwagę – tak charakterystyczna dla wojska, które znalazło się na obcym dla siebie terenie – niechęć do ludności cywilnej i szpiegomania. W przywoływanych wspomnieniach oskarża ono miejscową ludność o wskazywanie celów do ostrzału artyleryjskiego i zaprzękanie się przeciwnikowi. Nie ma znaczenia, że zdrada ta nie została udowodniona, podejrzani musieli ponieść karę. Dlatego, co ukazują zamieszczone relacje, Rosjanie pod byle pretekstem wieszali Żydów, a Węgrzy wyładowywali swoje frustracje na Rusinach.

W rozdziale czwartym zamieszczona opowieść żołnierska jeszcze raz ujawnia całe okrucieństwo wojny wraz z towarzyszącym jej postępem technologicznym. W relacjach z pola walki dostrzegamy opisy bezdymnego prochu, skomplikowanych mechanizmów celowniczych oraz nowych rodzajów pocisków potęgujących skalę zabijania. To obraz cichej, nagłej i bezosobowej śmierci w okopie i maszyny śmierci dziesiątkującej żołnierzy. To także wiara w osobiste szczęście i instynkt, a także opis rozpoznawania dźwięku pocisków wystrzeliwanych przez przeciwnika. Mimo masowości i powszechności śmierci cytowani autorzy listów ślali do swych rodzin i przyjaciół zapewnienia, że

wszystko jest z nimi dobrze, chociaż na ogół za kilka dni byli już martwi. Ten przerażający, wręcz przemysłowy charakter śmierci wymusił też podobny – bezosobowy i pozbawiony wrażliwości charakter pochówków. Nie było to już pożegnanie współtowarzyszy broni, lecz usuwanie gnijących ciał ze względu na zagrożenie sanitarne. Ciekawymi i nowymi formami upamiętniania poległych, o których wspomina autor, stały się tzw. *Sterbenbildy* – klepsydry informujące o śmierci żołnierza, wieszane w jego rodzinnej miejscowości oraz wystawianie przez lokalne społeczności pomników – *Denkmali*, z wypisanymi nazwiskami poległych synów *Heimatu*.

Podrozdział *Twarzą tego świata będzie proteza* jest swoistego rodzaju *novum* w sposobie postrzegania następstw wojny. To – kreślony tekstami wspomnień żołnierskich, obraz ciężkich uszkodzeń czy deformacji ciała i urwanych kończyn. To czekające inwalidów i kaleki odosobnienie a nawet społeczny ostracyzm. To w końcu próby przyjscia im z pomocą zarówno poprzez budowę protez, jak i operacje mające poprawić ich stan i wygląd zewnętrzny. Treść tego podrozdziału nasuwa smutną refleksję – w ostatecznym bilansie skutków wojny paradoksalnie większym dramatem okazały się nie śmierć i choroby, ale konieczność przystosowania się na nowo do życia milionów chorych i kalek. Problematyka leczenia fizycznych skutków wojny, takich jak kalectwo, dotychczas nie doczekała się komplementarnego zbadania. Pozostaje mieć nadzieję, że niebawem także ta luka zostanie wypełniona.

Książkę zamyka rozdział pt. *Wygrani i Przegrani* który stanowi smutną reminiscencję Wielkiej Wojny. Uczestnicy śmiertelnych zmagania dostrzegają, że stary świat rozpadł się, a państwa uwikłane w konflikt przestały istnieć. W tym świecie, w którym powstały nowe państwa i granice, nikt nie odczuwa dla walczących wdzięczności i nikomu nie są już potrzebni – świat szuka nowych bohaterów. Obciążeni wojennymi doświadczeniami sami muszą teraz stawić czoła nowej rzeczywistości. Ich ból i rozczarowanie pomnaża fakt niepamięci o poległych, których ciała „[...] spoczywają przykryte zbożem lub trawą”. (J. Pałosz, 2018, s. 245).

Ostatnim akord książki stanowią aneksy, a wśród nich listy grekokatolickiego popa Iwana Podlaszczeckiego, którego wojna wygnała do Styrii. Ukazują one bardzo ciekawy obraz życia ruskiej ludności Galicji.

Doceniając wyjątkowość pracy, pod wieloma względami trudno nie odczuć jednak pewnego niedosytu. Brakuje np. rozdziału traktującego o nastrojach żołnierzy w szturmowanych przez Rosjan twierdzach – Krakowie i Przemyślu¹⁵. A przecież obie odegrały ogromną rolę zarówno w planowaniu militarnym, jak i kampanii galicyjskiej. Niestety, należy odnotować także drobne potknięcia merytoryczne. Za takie trzeba uznać umieszczenie w kalendarium błędnych dat odbicia Lwowa przez armię austro-węgierską. W pracy podano datę 10 maja 1915 r., tymczasem zdarzyło się to 22 czerwca 1915 r. (J. Pałosz, 2012, s. 18). Wszystko to jednak nie wpływa w sposób istotny na poziom pracy, która stanowi znaczący wkład do badań nad Wielką Wojną, zwłaszcza

¹⁵ Do bardziej znanych wspomnień z oblężonego Przemyśla, można zaliczyć: J. Vit, 1995; J. Lenar, 2005; M. Wichrowski, 2004; I.K. Ehrenburg, 2010; J.J. Stock, 2014.

w kontekście smutnej refleksji nad ofiarami i działaniami wojennymi w odniesieniu do zeszłorocznych obchodów stulecia odzyskania niepodległości.

Podsumowując, praca Jerzego Pałosza stanowi jedną z najbardziej interesujących polskich publikacji na temat Wielkiej Wojny i jej wschodniego teatru walk. Autorowi udało się go opisać z perspektywy jednostek nie tylko w sposób wartościowy, ale i nowatorski. Oparł się przy tym nie na znanych już polskich źródłach, ale na wspomnieniach cudzoziemców – Niemców, Austriaków, Węgra i Rosjanina, krytycznie je oceniając. Relacje te, co warto podkreślić, obejmują swym zasięgiem nie tylko Galicję i Kongresówkę, ale także Prusy Wschodnie i tereny obecnej Białorusi i Ukrainy czyli Ober-Ostu.

Istotną zaletą dzieła jest interesująca, żywa treść i logiczność wypowiedzi wzbogaconej licznymi cytatami. Nie budzi wątpliwości spójność kolejnych rozdziałów i podrozdziałów, przyjęta cezura chronologiczna, jak i obrana ścieżka metodologiczna – wyboru, badania i oceny wartości wspomnień oraz ich krytyki i konfrontacji z innymi źródłami. Struktura i konstrukcja dzieła jest optymalna dla przyjętego zakresu badanej tematyki. Zarówno pod względem merytorycznym, jak też logicznym publikacja jest afirmatywna. Autor wzorcowo połączył też narrację historyczną z materiałem ikonograficznym, który stanowią liczne zbiory prywatnych fotografii i pocztówek autora. Wartość publikacji podnosi też aneks, indeksy nazwisk i nazw geograficznych, a także bardzo obszerna bibliografia. Również w swej zewnętrznej szacie książka prezentuje się bardzo zachęcająco.

W moim przekonaniu Autor wypełnił w publikacji wyznaczony przez siebie cel opisanego frontu wschodniego z perspektywy jednostek. W trakcie lektury nie natrafiłem na większe błędy w druku. Publikacja jest wydana w sposób skromny i schludny: miękka okładka z skrzydełkami, formatu B5, żółte kartki wewnątrz, przejrzysta szata graficzna, przyjazna dla oka. Trzeba przyznać, że Wydawnictwo Libron, zawsze staje na wysokości zadania pod względem jakości wydawanych książek.

Krzysztof Śmigieński*

* Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki; e-mail: krzsmigielki@gmail.com

Bibliografia

- Baczkowski M., Ruszała K., (red.) 2015, *Doświadczenia żołnierskie Wielkiej Wojny*, Kraków.
- Beumelburg W., e. a., (Hrsg.), 1924–1930 *Schlachten des Weltkrieges*, Bde 1–36, Berlin.
- Borodziej W., Górny M., 2014, *Nasza Wojna, Imperia 1912–1916*, t. 1, Warszawa.
- Borodziej W., Górny M., 2018, *Nasza Wojna, Narody 1917–1923*, t. 2, Warszawa.
- Broch R., Hauptmann H., 1918, *Die Westgalizischen Heldengräber aus den Jahren des Weltkrieges 1914–1915*, Wien.
- Błoński J., 2011, *Przemysł. Twierdza niezdołana*, Winiary.

- Budziński P., 2017, *Wielka Wojna 1914–1917 w regionie opoczyńskim*, Opoczno.
- Chwalba A., 2014, *Samobójstwo Europy*, Kraków.
- Dąbrowski J., 1937, *Wielka Wojna 1914–1918*, t. I–IV, Warszawa.
- Idem, 1977, *Dziennik 1914–1918*, Kraków.
- Dąbrowski M., 2004, *Cmentarze wojenne z lat I wojny światowej w dawnym województwie lubelskim*, Lublin.
- DiNaro R., 2012, *Przełom, bitwa pod Galicami i Tarnowem 1915 r.*, Poznań.
- Drogomir J.P., 1999, 2002, 2005, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914–1915(1918)*, T. I–III, Tarnów.
- Duda O., 1995, *Cmentarze I wojny światowej w Galicji Zachodniej*, Warszawa.
- Ehrenburg I.K., 2010, *W oblężonym Przemyślu. Kartki z Dziennika z czasów Wielkiej Wojny 1914–1915*, Przemyśl.
- Glaise-Horstau H. (Hrsg.), 1930–1939, *Österreich-Ungarns letzter Krieg: 1914–1918*, Band I–VII, Wien.
- Grobicki J., 1930, *Bitwa Konna pod Jarosławicami, 21 sierpnia 1914 r.*, Warszawa.
- Izdebski E., 1931, *Bitwa pod Komarowem, 26 sierpnia – 2 września 1914 r.*, Warszawa.
- Karczewska M., Karczewski M., 2015, *Pro Partia, miejsca pamięci I wojny światowej na przedpołu Twierdzy Ossowiec*, Białystok.
- Karczewska M., 2017, *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej, cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Białystok.
- Lenar J., 2005, *Pamiętnik walk o Twierdzę Przemyśl*, Przemyśl.
- Łopata M., Ruszała K., Dziedziak M., (red.), 2007–2011 (2008–2012) *Materiały z konferencji. Znaki Pamięci I–V*, Gorlice.
- Oettingen U., 1988, *Cmentarze I wojny światowej w województwie kieleckim*, Warszawa-Kraków.
- Orman K., Orman P., 2008, *Wielka Wojna na Jurze, Przebieg wydarzeń i cmentarze wojenne I wojny światowej między Krakowem a Częstochową*, Kraków.
- Idem, idem, 2015, *Wielka Wojna na Jurze, działania i cmentarze wojenne z roku 1914 na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej i terenach przyległych*, Kraków.
- Pawlik J., 1956, *Pierwsza Wojna światowa 1914–1918*, Warszawa.
- Pałosz J., 2012, *Śmiercią Złęczeni, o cmentarzach z I wojny światowej na terenach Królestwa Polskiego administrowanych przez Austro-Węgry*, Kraków.
- Pawlik T., 1932, *Bitwa pod Lwowem*, Warszawa.
- Rozdżestwieński P., Wojewoda J., 2013, *Bzura – Rawka 1914–1915, Wielka Wojna na terenie powiatu sochaczewskiego*, Warszawa.
- Schubert J., 2012, *Inspekcja grobów żołnierskich w Przemyślu, powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915–1918*, Kraków.
- Sierakowska K., 2015, *Śmierć, Głód, Wygnanie w dokumentach osobistych, Ziemie polskie w latach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Warszawa.
- Stock J.J., 2014, *Notatnik z Twierdzy Przemyśl 1914–1915*, Przemyśl.
- Sznytka H., Drogomir J.P., 1994, *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów z lat wojny światowej 1914–1915*, Tarnów.
- Uliasz B., 2006, *Cmentarze kwatery i mogiły wojenne na Podkarpaciu*, t. I i II, Rzeszów.

- Vit J., 1995, *Wspomnienia z mojego pobytu w Przemyślu podczas oblężenia rosyjskiego 1914–1915*, Przemyśl.
- Wirchowski M., 2004, *Dziennik oficera Landsturmu*, tłum. T. Wichrowski, (Architectura et Ars Militaria, 1), Przemyśl.
- Zajac I., 2001, *Cmentarze wojenne z okresu I Wojny Światowej*, Przemyśl.
- Zawadzki B., 1924, *Kampanja jesienna w Prusach Wschodnich, sierpień – wrzesień 1914 r.* Warszawa.
- Zgórnjak M., 1987, *1914–1918 Studia i szkice z dziejów I wojny światowej*, Kraków.